

ŞEYX CƏMALƏDDİN ƏFQANININ SOSIAL – SİYASİ DÜŞÜNCƏLƏRİ

Rafail Əhmədli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ehmedli.rafail@mail.ru

Açar sözlər: İslam aləmi, millət, elm, dil, milli vəhdət, İslamçılıq, islahat.

Məqalədə Ş. C. Əfqaninin Azərbaycan türkü olduğu və Azərbaycanda doğulduğu aydınlaşdırılaraq, onun islam olkələrində bir sıra yeniliklərin əsasını qoyması, ana dilinin millətin həyatındakı roluna verdiyi qiymətə nəzər yetirilərək, Onun dil birliyi ilə din birliyi anlayışlarına baxışı və onların milli birlik məsələsinə təsiri haqqında düşüncələri araşdırılır.

Eyni zamanda təkamülün əsasını elmdə, millətin inkişafını onun fəlsəfi ruha malik olmasında görən Şeyxin dini xurafatı, mövhumatı rədd etməsi, tərəqqinin ən böyük düşməninə mütəlaqıyyət olduğu fikrini qorxmadan bəyan etməsi, xalqı mübarizəyə səsləməsi, liberal islahat tələb etməsi, müsəlman aləmində azadlıq üçün öncə milli şüurun oyanmasının zəruriliyini ilk dəfə göstərməsi təhlil olunur.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ МЫСЛИ ШЕЙХА ДЖАМАЛАДДИНА АФГАНИ

Рафаил Ахмедли

Ключевые слова: исламский мир, нация, наука, язык, национальное единство, исламизм, реформа.

Резюме. В статье Уточняя, что Ш. Дж. Афгани является азербайджанским тюрком и родился в Азербайджане, его взгляды на концепции языкового единства и религиозного единства и их влияние на проблему национального единства исследуются на основе его обоснования ряда новаций в исламском мире. стран, то значение, которое он придает роли своего родного языка в жизни нации.

В то же время шейх, который видит основу эволюции в науке и развития нации в ее философском духе, отвергает религиозные предрассудки и суеверия, бесстрашно заявляет о том, что самым большим врагом прогресса является абсолютизм, призывает народ к борьбе. , требует либеральных реформ и впервые пробуждает национальное сознание свободы в мусульманском мире, впервые анализируется ее необходимость.

SOCIAL - POLITICAL THOUGHTS OF SHEIKH JAMALADDIN AFGHANI

Rafail Ahmadli

Key words: *Islamic world, nation, science, language, national unity, Islamism, reform.*

Summary. *In the article By clarifying that Sh. J. Afghani is an Azerbaijani Turk and was born in Azerbaijan, his views on the concepts of language unity and religious unity and their influence on the issue of national unity are examined by looking at his foundation of a number of innovations in Islamic countries, the value he gives to the role of his mother tongue in the life of the nation.*

At the same time, Sheikh, who sees the basis of evolution in science and the development of the nation in its philosophical spirit, rejects religious superstitions and superstitions, fearlessly declares the idea that the biggest enemy of progress is absolutism, calls the people to struggle, demands liberal reform, and first awakens national consciousness for freedom in the Muslim world. showing its necessity for the first time is analyzed.

Azərbaycan xalqının tarix boyu eləcə də müasir dövrümüzdə yetirdiyi böyük şəxsiyyətlər zaman – zaman öz ideya düşüncə və əməlləri ilə nəinki xalqımızın, hətta dünya xalqlarının inkişafına, mənəvi dəyərlərinin zənginləşməsinə əlsəfə və ictimai töhfələrini vermişdir. Belə mütəfəkkirlərimizdən biridə nisbətən az öyrənilmiş, əslində daha çox öyrənilməyə ehtiyac duyulan Şeyx Cəmaləddin Əfqanıdır

Bütün İslam aləminin birliyi inkişafı və yaşaya bilməsi üçün müsəlmanların birliyi ideyasını irəli sürən, İslam ölkələrində söz, düşüncə və əməlləri ilə çox bərəkətli toxumlar səpən, dünya müsəlmanlarının milliyyət fikirlərinin formalaşmasında əvəzsiz xidmətlər göstərən Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin (1838-1897) milliyyəti və doğulduğu yer haqqında bir-birinə zidd müxtəlif fikirlər vardır. Tarixi qaynaqlara dayanaraq biz onun Azərbaycan türkü olduğunu və Azərbaycanın Həmədan yaxınlığındakı Əsədabad qəsəbəsində anadan olduğu fikrini qəbul edirik. M.T.Zöhtabi yazır: «Cəmaləddin Əfqani Həmədan yaxınlığında yerləşən və əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət olan Əsədabad qəsəbəsində ziyalı ailəsində doğulmuşdur. Səkkiz yaşında olarkən atası ilə birlikdə Kabilə köçmüşdür» [10, s. 19]. Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin Azərbaycan türkü olduğunu bir çox tədqiqatçı, alim və siyasi xadimlər də təsdiq edirlər. Belə ki, hələ Parisdə olarkən 1888-ci ildən Şeyxlə yaxından tanış olan, daha sonra 1894-cü ildə təhsilini başa vuraraq Parisdən vətənə dönərkən yolüstü

İstanbulda Şeyxi ziyarət edən Əhməd bəy Ağaoğlu 1911-ci ildə İstanbulda «Türk yurdu» jurnalında dərc etdirdiyi «Türk aləmi» məqaləsində göstərir ki, Şeyxlə olan söhbətləri zamanı o özünün əslən Azərbaycan türkü olduğunu söyləmişdir» [7, s. 7-8]. Daha sonra Şeyxin Azərbaycan türkü olduğunu və Azərbaycanda dünyaya gəldiyini Yusuf Akçura [1, s. 60], Məmməd Əmin Rəsulzadə [8], Məhəmməd Tağı Zöhtabi [10], Amerika alimi professor Nikki Keddi [10, 8] və xüsusilə Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin həyat və fəaliyyətinə dair xüsusi monoqrafiya həsr etmiş Şamil Qurbanov [6, s. 3-4] elmi dəlillərlə sübut etmişlər. Məmməd Əmin Rəsulzadə Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin bir çox məqalələrini Türk dilinə tərcümə edərək, «Türk yurdu» jurnalında çap etdirmiş, «İran Türkləri» adlı silsilə yazılarında bir çox məsələlərlə yanaşı türk əsilli İran mütəfəkkirləri, o cümlədən də Şeyx Cəmaləddin haqqında müfəssəl məlumatlar vermişdir. M.Ə.Rəsulzadə və digər müəlliflərin yazılarında «Şeyxin milliyətinin türk olduğu, Həmədan yaxınlığındakı türk kəndi Əsədabadda doğulduğu, hazırda (1911-12-ci illərdə - R.Ə) onun qohum-əqrəbasının o kənddə yaşadığı, Əfqaninin ömrünü əsasən səyahətlərdə keçirdiyi, Hindistanda, Misirdə, Parisdə, Londonda, Tehrandə, Amerikada, Bakıda, İstanbulda və başqa şəhər və ölkələrdə olduğu, ərəbcə, farsca, türkcə danışdığı və əsərlər yazdığı, İslam aləminin hər tərəfində dərs, öyüd və risalələrlə fikirlərini yaydığı və təlqin etdiyi, Şərqlə bağlı fikirlərini Avropanın böyük dövlətlərində qəbul etdirməyə çalışdığı, bütün Şərq intibahına təsir dairəsinin misilsiz olduğu, Misir Universitetində professor işlədiyi, məşhur Ərabi paşa üsyanlarının qəhrəmanlarından biri olduğu, publisistika və qəzetçiliklə məşğul olduğu, nüfuzu və tərəfdarları artdıqca düşmənlərinin çoxaldığı, bu düşmənlər içərisində Nəsrəddin Şah, bir müddət hətta Sultan Əbdülhəmid və İngiltərə hökumətinin olduğu göstərilmişdir»[6].

İslam ölkələrində faydalı işlər görməyə çalışan böyük mütəfəkkir «Əfqanıstanda mətbuatın, Misirdə satirik mətbuatın banisi, İranda milli azadlıq hərəkatının ideya rəhbəri, zülmün və istibdadın, Şərqi soyub talayan Avropa müstəmləkəçiliyinin düşməni» [4, s. 4-5] olmuşdur. Qərbdə «Panislamizm» adlandırılan demokratik ideoloji cərəyan olan «islamçılığın» banisi Ş. C. Əfqani bəşəriyyətin tarixən qazanmış olduğu mütərəqqi fikirləri, elmi-texniki tərəqqini və böyük kəşfləri bəşəriyyətin təkamül prosesində ən vacib amil hesab etmiş, Şərqi uğradığı böyük fəlakətlərdən qurtarmağın yollarını göstərmiş və sonda belə bir qənaətə gəlmişdir ki: «Dünyanın sultanı elmdir... Millətdən kənarda səadət yoxdur. Dilsiz millət ola bilməz. Dil birliyi olmasa, milli vəhdətin həqiqi mahiyyəti və həyat gücü ola bilməz. Dil insanlar arasında əsas əlaqə vasitəsidir.

O (Dil - R.Ə) müxtəlif məzhəbə qulluq edən tayfaları, müxtəlif arzularla yaşayan qəbilələri vahid bir millət bayrağı altına səsləyən, onların gücünü-qüvvəsini birləşdirib, bir məqsədə doğru yönəldən, ictimai qüsurları birlikdə dəf etməyə, milli çətinlikləri birlikdə aradan qaldırmağa çağıran, ümumxalq

səadətinə nail olmaq, müsibət və bədbəxtliklərdən nicat yolları arayıb tapmaq üçün hamını yekdil, həmrəy olmağa dəvət edən, gözəl yaşayışdan ibarət təzə həyata qovuşduran, vətəndaşlarının əyinlərinə istiqlal paltarı geydirən əsas vasitədir... Dil birliyi bütün bu məziyyətlərə ancaq o zaman sahib ola bilər ki, ayrı-ayrı fərdlərin dilindən təşəkkül tapmış milli dilin qorunması və zənginləşməsi üçün lazım olan hər şey edilsin... Milləti yaşatmaq istəyən alimlərin birinci vəzifəsi budur ki, onlar (alimlər - R.Ə) öz ana dilinin inkişafına laqeyd olmasınlar, həmin təbəqələrin sənət və peşə tələbinə uyğun olaraq sözləri müxtəlif mənalarda - onun həqiqi mənasına uyğun bir tərzdə - bəzən iki sözü, ya üç sözü birləşdirərək zərurət məqamında işlətsinlər.

Öz dilləri ilə münasibətdə olan xarici dillərdən də lazım olduğu qədər sözlər ala bilərlər. Bir şərtlə ki, alınmış sözlər öz dillərinin libasına geydirilsin və onların xarici söz olduğu bilinməsin...aralarında möhkəm müamilə və mübadilə əlaqələri olan bir millət insan cəmiyyətinin möhkəm əsaslarını təşkil edən bütün təbəqələrə malik olmadıqca heç vaxt öz milliliyini, məziyyət və hüquqlarını qoruyub saxlaya bilməz. Hər bir millətin içərisində aşağıdakı təbəqələr olmalıdır: faydalı elmləri yayan ziyalılar, cəmiyyət üçün xeyirli fənləri təsis edən yaradıcı fəzilət və alimlər, insan hüququnu mühafizə edən siyasi xadimlər, fəzilət və ədalətin keşikçiləri olan qanunşünaslar, xalqın əxlaqını saflaşdırmağa çalışan nəsihətçilər, lətif və şairanə kəlamlarla yatmış insanları oyadan və xalqın xarakterini qüvvətləndirən ədiblər və şairlər, öz sənətlərini elmi əsaslar üzrə inkişaf etdirən sənayeçilər, iqtisadiyyat qanunları əsasında millətin ticarət yollarını arayıb tapan tacirlər. Əgər bu təbəqələr hər hansı bir millətdə mövcud olmasa, əlbəttə o millətin fərdləri arasında məişət və həyatı əhəmiyyətli əlaqələr get-gedə qırılır və millət məhv olur.

Nəticədə, o millətin üzvləri digər millətlə birləşər və yeni milli libasda həyat səhnəsinə qədəm qoyar, buna görə də alimlər millətin mahiyyətini, ariflər onun məziyyətlərini o zaman yaxşı aşkar və zahir edərlər ki, təhsil, təlim, tədris, milli təbəqələrin fənlərdən və sənətlərdən istifadəsi o millətin öz dilində olsun. Onda millət möhkəm, sabit və əbədi ömür sürə bilər, millətin əsas gözə görünən səadət və xoşbəxtlik kimi əlamətləri isə onun bütün üzvlərinin nəsibi olar... elm, maarif, bütün sənət növləri hər millətin öz ana dilində tədris olunarsa və bu şərt həyata keçirilərsə, həmin millətin əsasları daha möhkəm, daha sabit olar, beyinlərə daha tez həkk olunar, daha gec unudular, elmlərin dəqiqliyinə daha artıq vəqif olunar, elmin mahiyyəti və mənfəəti daha yaxşı aydınlaşar. Bununla da sənaye sahəsində fəzilətli adamların, alimlərin, fənn sahiblərinin sayı çoxalar, millətin üzünə səadət qapıları açılar... insanları bir-birinə bağlayan qüvvə iki vacib şeyi tələb edir: bunlar olmasa birlik də ola bilməz. Bunlardan biri məhz həmin dil birliyidir ki, buna milli vəhdət də deyirlər. Digəri din birliyidir.

Heç şübhə yoxdur ki, dil birliyi, yəni milli birlik dini birlikdən daha

möhkəm və sabitdir. Çünki dil az müddət ərzində dəyişməyi və ya başqası ilə əvəz olunmağı qəbul etmir. Din isə belə deyil. Tarix göstərir ki, eyni bir dildə danışan bir millət min il ərzində öz dilinə ciddi xələl gətirmədən dinini dəyişir, başqası ilə əvəz edir. Buna görə də dil birliyindən yaranan əlaqə və ittifaqın təsiri dini əlaqələrin təsirindən daha güclüdür» [4, s. 8-14].

Şeyx Cəmaləddin Əfqani bu tezisləri ilə dinin milliyyəti deyil, ümmətçiliyi ifadə etdiyini, milliyyətin din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi üzərində qurulduğunu irəli sürərək, Avropadakı milliyyət hərəkatlarından alman məktəbinin tərəfdarı kimi çıxış etmiş, millətin millət olması üçün ilkin şərtin dil olduğunu göstərmiş, ümmətin millətdən başqa bir şey olduğu qənaətinə gəlmişdir. Şeyxin bu fəlsəfi tezisləri daha sonra İsmayıl bəy Qasıralı tərəfindən «Rusya Müsəlmanları İttifaqı»nın Qurultayına təklif etdiyi və nəşr etdirdiyi «Tərcüman» qəzetində felən tətbiq etdiyi «dildə birlik» tezisi ilə, Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1913-cü ildə «Şəlalə»də dərc etdirdiyi «Asan dil - yeni lisan», «Yeni lisançılar və türkçülər», «Dil ictimai mühüm bir amil» [7], 1914-cü ildə «Dirilik»də nəşr etdirdiyi «Dirilik nədir?», «Milli dirilik» I-V adlı silsilə yazıları və 1915-ci ildə təsis etdiyi və baş redaktoru olduğu «Açıq söz» qəzetində dərc etdiyi yazıları ilə tam üst-üstə düşür.

İslam və dünya fəlsəfəsini, dinlərini mükəmməl bilən Şeyx Cəmaləddin Əfqani başqa din xadimlərindən fərqli olaraq tərəqqinin, təkamülün əsasını elmdə görür və göstərirdi ki: «Elm haqqında danışmaq çox çətinidir, çünki elmin həddləri sonsuzdur. Onun üstünlük və gözəlliklərini tam əhatə etmək mümkün deyil... Bununla yanaşı elmin fəziləti haqqında heç danışmamaq da olmaz. Mənim fikrimcə, elmin tədqiqi ilə məşğul olanların hamısı yəqin edir ki, dünyanın sultanı həmişə elm olmuşdur, elmdir və elm olaraq qalacaqdır... İndi (söhbət XIX əsrdən gedir - R. Ə) bütün dünyanı öz təsiri altında saxlayan Avropanı, Əfqanıstanı tutan ingilisi, Tunisi işğal edən Fransanı götürün. Bunlar nə ingilisin hünəridir, nə də fransızların. Bunlar yalnız onların elmlərinin gücüdür... dünyanın hər yerində həqiqi hökmdar olan elm ancaq vaxtaşırı öz paytaxtını dəyişmiş, gah Məşriqdən (Şərqdən - R.Ə) Məğribə (Qərbə - R. Ə), gah da Məğribdən Məşriqə getmişdir... bütün var-dövlət, sərvət əsasən Elmin məhsuludur. Dünya elm üzərində bərqərar olur. Elmi bəşəriyyətin əlindən alsan daha dünyada insan qalmaz. Elm bir nəfərin gücünü on nəfərə, yüz nəfərə, min və on min nəfərə bərabər edir... Onu nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir elmin öz vəzifəsi var... elmlərin hər birinin mövzusu ümumi elmin bədəni üçün bir üzv kimidir və bunların heç biri ayrı-ayrılıqda yaşaya bilməz. Bu elmlərin hər biri başqa bir elmlə bağlıdır... Tənha qalan elmdə heç bir tərəqqi və inkişaf ola bilməz. Deməli, elə bir elm gərəkdir ki, bütün elmlərin ümumi ruhu kimi olsun və onların hər birini qoruyub saxlasın, onların hər birinin tərəqqi və inkişafına zəmin yaratsın. Bu - fəlsəfə elmidir. Bir millətdə fəlsəfə yoxdursa, əgər o millətin hamısı alim olsa da, o millətdə elmlər inkişaf tapa bilməz və həmin

millət ayrı-ayrı elmlərdən lazımı nəticə çıxarmaqda çətinlik çəkir. Osmanlı dövləti, eləcə də Misir altmış ildir ki, elmlərin təlimi üçün məktəblər açmışdır və hələ də ondan bir xeyir götürməmişdir. Səbəb aydındır, çünki o məktəblərdə fəlsəfə tədris olunmur və fəlsəfə ruhu olmadığından lazımı nəticə də alınmamışdır.

Sözsüz, əgər bu altmış ildə həmin məktəblərdə fəlsəfə tədris olunsaydı, onlar (Osmanlı və Misir nəzərdə tutulur - R.Ə) firəng ölkəsinə (Avropa nəzərdə tutulur- R.Ə) ehtiyac duymazdılar və özləri ölkələrinin islahı üçün çalışdılar. Belə olsaydı onlar daha hər il öz övladlarını Avropaya göndərməzdilər və oradan öz ölkələrinə müəllim gətirməzdilər. Deyə bilərəm ki, fəlsəfi ruha malik olan bir millətdə ayrı-ayrı elmlər olmasa da, şübhəsiz, həmin fəlsəfi ruh milləti başqa elmlərə yiyələnməyə vadar edəcək. İslamın ilk dövrlərində müsəlmanlar heç bir elmə malik deyildilər. Ancaq İslam dəyanəti ucundan onlarda əmələ gələn fəlsəfi ruh vasitəsilə dünya və insan haqqında mübahisələrə başladılar. Elə həmin fəlsəfi ruh da Mənsur Dəvanəqi zamanında ayrı-ayrı elmləri siryani, fars və yunan dillərindən ərəbcəyə çevirməyə və az bir müddət ərzində onları öyrənməyə səbəb oldu. İnsanda insanlığı oyadan, insan şərəfini bəyan edən, insana doğru yolu göstərən də fəlsəfədir. Mənən tənəzzülə uğrayan millətin hər şeydən əvvəl fəlsəfi ruhu zərər çəkir, bundan sonra ayrı-ayrı elmləri və ədəb-ərkan qaydaları tamam yox olub aradan gedir... qərribə burasıdır ki, bizim alimlər elmi iki yerə bölmüşlər: Müsəlman elmləri və Avropa elmləri... onlar başa düşürlər ki, şərəfətli elm heç bir millətin malı deyil, kim ona yiyələnsə onundur. Elmin yiyəsi alimdir, ölçüsü də onun elmiyindən asılıdır. Hər bir millət elm ilə məşhurlaşır. İnsanları elmi ilə qiymətləndirmək, elmi ilə tanımaq lazımdır, elmi insanlarla yox... haqqı, həqiqəti sübut edən elmi bizim alimlər qadağan edirlər, elə bilirlər ki, bununla İslamı qoruyub saxlayırlar. Belə adamlar əslində İslamın düşmənidirlər. Elmə və mədəniyyətə ən yaxın və ən doğma din İslam dinidir. Elm və maarifin inkişafı ilə İslam qanunları arasında heç bir ziddiyyət yoxdur ... Əgər müsəlmanlardan bir adam desə ki, mənim dinim bütün bu elmlərə ziddir, onda o öz dininə qarşı çıxmış olur. İnsanın ilk tərbiyəsi onun dini tərbiyəsidir, fəlsəfi dünyagörüşü sonra yaranır... bizim din başçılarımız əvvəlcə gərək özlərinin islah olunmasına çalışsınlar və öz elmlərindən bir xeyir görmüş olsunlar. Məsələyə diqqətlə yanaşdıqda aydın olur ki, müsəlman aləminin tənəzzülü, pozuqluğu əvvəlcə din başçılarındakı, üləmalarda əmələ gəlmiş, sonra ümmətə sirayət etmişdir» [4, s. 25-33].

Dilə, elmə, fəlsəfəyə, təlim-tərbiyəyə və təhsilə yüksək qiymət verən Şeyx Cəmaləddin Əfqani hər şeydən əvvəl «islamçılıq» cərəyanının banisi və ideoloqu idi. O, islam birliyi ideyasını ortaya atarkən ona elmi, siyasi, ideo-oloji və fəlsəfi mənə vermiş, islam birliyini təriqət və məzhəb birliyi kimi deyil, düşmən qüvvələrə qarşı bir ideoloji sistem kimi irəli sürmüşdür.

Şeyx Cəmaləddin Əfqani dini xurafatı, mövhumatı rədd edir, Şərqin

qurtuluşunu dini hərəkətlərdə görür, tərəqqinin ən böyük düşməninə mütəlqıyyəət olduğu fikrini qorxmadan, çəkinmədən bəyan edirdi. Bu münasibətlə Şeyxin yazdığı son məktubunda oxuyuruq: «Əzizim, səndən bir dost kimi xahiş edirəm, mənim bu son məktubumu İranlı həmməsəsləklərimin nəzərinə çatdır və onlara de: İranın yetişmiş meyvələri adlanan və İranı oyatmaq əzmində olan bu insanlar qoy heç bir həbs və qətlərdən qorxmasınlar. İran cəhalətinə qarşı mübarizədən yorulmasınlar. Şahlığın mənasız və faydasız hərəkətlərindən qorxuya düşməsinlər. Səylərini mümkün qədər artırsınlar. Təbiət onlara kömək, Yaradan da yar olsun.

Yenilik seli artıq Şərqə doğru axmaqdadır. Mütəlqıyyəət hakimiyyətinin bünövrəsi məhvə məhkumdur. Bacardığınız qədər bu hakimiyyəti bünövrədən dağıtmağa səy edin. Gücünüz çatdığı qədər İranın səadəti uğrunda çalışın. Gücünüzü başqa işlərə sərf etsəniz vaxtınız boşa gedər. Köhnə adətlərə alışmış adamları yolundan çəkəndirməyə başlasanız, sizin işinizi ləngidər. Elə edin ki, sizinlə başqa kadrlar arasında mövcud olan maneələri aradan qaldıra biləsiniz. Mövhumatçılara uymayın» [4, s. 64].

İslam birliyi ideyası əslində Quranın təbiətindən doğur. Lakin Şeyx Cəmaləddin Əfqani buna siyasi-ideoloji və fəlsəfi yön verərək, Şərq xalqlarının nicatı kimi baxırdı. O dövrdə müsəlman aləminin xəstə vəziyyəti hamını düşündürür və hərə özünə görə bir çıxış yolu tapmağa çalışırdı.

İslamçılığın banisi Şeyx Cəmaləddin Əfqani Quranı inkar etməmiş, əksinə Quranı çoxlarının ağına belə gəlməyən bir şəkildə şərh etmiş və göstərmişdi ki: «Dini hərəkətdən məqsədımız islam dinini islah etmək olduğu məlumdur. Dini islahın mənası Rəsulullah (Məhəmməd Peyğəmbər (s) nəzərdə tutulur-R.Ə) gətirməyən bir şeyi dinə artırmaq, yəni islam qaydalarını batırmaq deyil, bəlkə Rəsulullah gətirmiş dinə sonradan və sonrakı adamlar tərəfindən əlavə olunan şeyləri götürüb də dini səadət əsrindəki (Peyğəmbər və dörd xəlifə - Əbubəkr, Əmər, Osman və Əli dövründəki - R.Ə) rövşənə salmaq deməkdir. Bunu isə çətin yollar ilə deyil, bəlkə vəz, nəsihət, mətbuat ilə ümumi müsəlmanlara anladib islam əmrlərini də mənasız şeylərə deyil, bəlkə din və dünya üçün lazım olacaq və istiqballarında fayda görülcək şeylərlə etmək gərəkdir» [6].

İslamçılığın liberal islahatçısı Şeyx Cəmaləddin Əfqani Avropa qəzetlərindən birinə verdiyi müsahibədə göstərirdi ki: «Quranın həqiqi ruhu tamamilə azadxah düşüncələrə və yeni fikirlərə əsaslanır. İndi İslam aləmində mövcud olan nizamsızlıqların və mühafizəkarlığın əsl islam qanunları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bunlar cahil təfsirçilərin islam şəriətinə etdikləri əlavə şeylərdir. Zaman keçdikcə bunlar üzə çıxacaq. Buna görə hər bir müsəlman alimi Avropasayağı azadlıq fikirləri ilə yaxından tanış olsa, Quran təliminə müraciət etməklə çətinlik çəkmədən xalqı bu gün tələb olunan azadlıq fikirləri və düşüncələri ilə aşina edə bilər» [9, s. 124].

Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin liberal islamçılığını yüksək qiymətləndirən Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə bir çox yazılarında ona haqq qazandırmış və göstərmişlər ki: «Panislamizm özünün daxili məzmununa görə əslində geriyyə dönməkdir, amma köhnəlik girdabında qapanıb qalmaq deyildir. Bu geriyyə dönüş daha inamla, daha böyük qüvvətlə irəliyə atılmaq üçün vasitədir... keçmişə qayıtmağı tələb edən panislamizm eyni zamanda müsəlmanlar arasında müasir həyatın köklü və birdəfəlik dəyişdirilməsini təkid edir. Bu, bir vaxtlar müsəlmanlara məxsus olan iqtisadi, siyasi və mədəni nailiyyətlərin qaytarılmasına təkid idi. Bir sözlə, Avropa düşüncə tərzini və yeni müsəlman meyli arasında panislamizm və Avropalaşmaq anlayışı sinonim xarakteri kəsb etmişdir» [6]. «Panislamizm liberal islahatçı cərəyanı özünün sonrakı təkamül prosesində müsəlman ziyalıları arasında milli-mədəni dünyagörüşün formalaşması üçün əslində çox əlverişli zəmin yaratdı. Məsələn, panislamizmin görkəmli ideoloqu məşhur Cəmaləddin Əfqani liberal islahat tələb edənlərdən idi və müsəlman aləmində azadlıq üçün öncə milli şüurun oyanmasının zəruriliyini ilk dəfə o göstərmişdir» [7, s. 114].

Şeyx Cəmaləddin islamçılıq məfkurəsinin islam fundamentalizminin əksinə olaraq, milli düşüncədə milli mənlik şüuruna xidmət edən mənəvi-əxlaqi tutumunu qəbul etmiş, onun siyasi-milli təfsirini vermişdir. Şeyx Cəmaləddinin panislamizmini qəbul edən Cəmaləddinçilər avropalılaşmaq məsələsinə də onun kimi yanaşmış və məhz bu zərurətdən doğan düşüncə tərzini sonradan onları milli intibahımızda üç devizli - İslamlaşmaq, Türkləşmək və Avropalılaşmaq kimi bir fəaliyyət platformasına gətirib çıxarmışdır. «Bu milli liberal islamçılıq cərəyanı özündən əvvəlki mövcud islamçılıqdan, xüsusilə ictimai-siyasi gerçəkliyin böyük təsiri və təzyiqi əsasında meydana gəlmiş ifrat panislamizmdən ciddi şəkildə fərqlənirdi. Ona görə də məşhur ilahiyyatçı, XIX əsr islam modernizminin banisi və carçısı Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin islamda azad fikirliliyin zəruriliyi haqqındakı mülahizələri özündən sonrakı liberal-demokratik cərəyanı təmsil edənlər tərəfindən çox qızğınlıqla müdafiə olundu və qısa bir zamanda Türkiyədə ittihad və tərəqqiçilərin, Azərbaycanda milli demokratların ideya qaynağı oldu. Şeyx Cəmaləddindən sonra bu konseptial cərəyanın demək olar ki, bütün nümayəndələri mənəvi və mülki işlərə münasibətdə mühafizəkar ehkamlardan uzaqlaşmağa çalışaraq... bütün millətlərin bərabərliyini dəstəklədi, dini, milli və sairə mövqelərdən onların assimilyasiya edilməsinə qarşı çıxdı və bu meyarlar baxımından da müstəmləkə zülmünün xilafına böyük dövlətçilik siyasi iddiaları ilə mübarizəni əsas fəaliyyət proqramlarının ən ümdə tərkib hissələri hesab etdilər» [2, s. 12-13].

Şeyx Cəmaləddin Əfqani və onun davamçıları belə bir fikirdə idilər ki, bir vaxtlar avropalılar elmləri Şərqdən əxz etmişlər. İndi də biz Avropaya müraciət ediriksə, əslində öz mirasımızı geri istəyirik. Bu onların haqqı olduğu kimi indi də bizim haqqımızdır.

Ümumiyyətlə desək millətin səadətini elmdə və elm öyrənməkdə görən Şeyx Cəmaləddin Əfqani dil məsələsinə də böyük önəm vermiş, dil birliyini milli birliyin, vəhdətin əsası hesab edərək, dilin insanlar arasında əsas əlaqə vasitəsi olduğunu söyləmiş, hətta müxtəlif məzhəbəli, düşüncəli tayfaları, *xalqları milli ideya ətrafında birləşdirən, müəyyən hədəfə istiqamətləndirən, çətinliklərdən çıxıb, milli qurtuluş yolu axtarıb tapmaqda dilin böyük əhəmiyyətini vurulamışdır.*

Byük mütəfəkkir «İslamçılıq» ideologiyasının yaradıcılarından olsa da dinin milliyyəti deyil, ümməti ifadə etdiyini, milliyyətin din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi üzərində qurulduğunu irəli sürərək, ümmətin millətdən başqa bir şey olduğu qənaətinə gəlmişdir. O liberal islahat tərəfdarı kimi müsəlman aləmində azadlıq üçün öncə milli şüurun oyanmasının zəruri olduğunu bildirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Akçura Yusif. Türkçülüyn tarixi. İst.,1990, 184s.
2. Akçura Yusif. Hüseyinzade Ali Bey. Türk yurdu. C. VIII, s.25-84
3. Akçura Yusif. Türkçülük.İst.1990.
4. Cəmaləddin Əfqani. Seçilmiş əsərləri. B., Ş. Qurbanovun tərtibatı ilə. 1998, 72 s.
5. Əhmədli R.A. Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi. Bakı, Nurlan, 2008. 362s.
6. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və Türk dünyası. B., 1996. 220 səh.
7. Rəsulzadə M.Ə. Panturanizm haqqında, Panturanizm bizim dövrümüzdə (məqalə), «Azərbaycan» jurnalı, 1991, № 6.
8. Rəsulzadə M.Ə. İran türkləri. «Türk yurdu» Jur. (məqalə), 1912, №10 (İst. 1993).
9. Seyid Cəmaləddin Əsədabadinin məktubları (farsca). Tehran, h.1360.
- 10.Zöhtabi M.T. Cəmaləddin əl-Əfqaninin şifahi ərəb dili və ədəbiyyatına münasibəti. ADU-nun «elmi əsərləri» (məqalə). Şərqşünaslıq seriyası. B., 1969, №1.